

DWEPERS DROMERS EN

1890
TEGENCULTUREN IN NEDERLAND
1940

JAN J.B. KUIPERS

Dweepers en dromers

Dweepers en dromers

Tegenculturen in Nederland, 1890-1940

Jan J.B. Kuipers

WALBURGERS

WALBURGERS

Afbeelding omslag: AJC-jongeren op de Paasheuvel, september 1932. Nationaal Archief/
Collectie Spaarnestad/ANP

Omslagontwerp: Suzan Beijer

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 794 8

e-ISBN 978 94 6249 795 5

NUR 695

© 2022 Jan J.B. Kuipers / Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

Voorwoord	7
1. Een halve eeuw dwars denken, 1840-1890	11
1890-1918	
2. Drie wegen naar het beloofde land Revolutie, hervorming, zelfrealisatie	35
3. Samensmelten met het AI Vegetariërs, christen-anarchisten, Rein Leven	57
4. Volgzaam geloof in vreemde onthullingen Spiritisme, theosofie, significa	81
1919-1929	
5. De som van het geluk Rode versnippering, ontluikend fascisme	103
6. Muziek en zang aan alle kanten Natuurvrienden, naturalisten, vervolgde homo's	125
7. Opkomst en afgang van een Wereldleraar De wereldhoofstad, spiritueel kamperen en blaffen met Dada	137
1930-1940	
Terugkijken op de drempel van een decennium	159
8. Een land vol leiders Op de vuist in crisistijd	165

9. Opgaan in de kringdans Rode Valken, zwarte meeuwen, 'mensenrecht'	189
10. Het wonderkarakter der wereld Kindergemeenschap, parapsychologie en massamens	205
11. Het onuitroeibare geloof, 1945-1970	221
Beknopte literatuuropgave	229
Personenregister	235

Voorwoord

Twee jaar voor zijn dood schreef de sociaaldemocratische bedrijfseconoom Salomon Kleerekoper in de bundel *Anatomie van links*, verschenen in hét naoorlogse revolutiejaar 1968, dat de begrippen links en rechts maar zelden een vaststaande betekenis hadden. ‘Socialistische’ landen en linkse partijen, stromingen en individuen vertoonden rechtse trekken en vice versa. De wezenlijke betekenis van ‘klassenstrijd’, het traditionele kernthema van het socialisme, zag hij als ‘iedere vorm van strijd tegen op macht berustende privileges’. Maar ook dit laatste bastion is deels ondergraven in de decennia na Kleerekopers verscheiden. Toen deed immers het door linkse bewegingen en vervolgens overheden breed gedragen begrip ‘positieve discriminatie’ zijn intrede: het officieel bevoordelen van achtergestelde groepen zoals etnische minderheden en vrouwen bij sollicitaties, publieke functies en dergelijke. Om hun gelijkheid te bevorderen moesten privileges worden ingezet, terwijl andere groepen tijdelijk genoeg dienden te nemen met achterstelling.

Kortom: links en rechts zijn vloeibare begrippen, en dat geldt in nog sterkere mate voor de ideologische posities van veel geruchtmakende individuen uit ons verhaal. Fel en zelfverzekerd stonden ze principes voor die na verloop van tijd weer even ver van hen af bleken te staan als de cirkel van het vierkant. Dat was vaak ook een kwestie van temperament. Op de vleugeltippen van zowel links als rechts bewogen zich nu eenmaal veel figuren met een flamboyante inborst en een eerder ideaaltypisch dan empirisch mensbeeld. Frederik van Eeden en Jan Toorop belandden na een lange mars door overtuigingen en stromingen in de schoot van de roomse moederkerk; Henriette Roland Holst, achtereenvolgens strijdbaar socialiste en communiste, arriveerde uiteindelijk in vage religieus-socialistische sferen. En de fascist Jan Baars verzeilde tijdens de Tweede Wereldoorlog in het verzet.

De verwijdering betekende soms ook geografische distantie. De felle anarchist Alexander Cohen eindigde als ultrarechtse royalist in Frankrijk, activist en tolstojaan Johannes van der Veer werd vicepresident van de Navy League in Engeland. Hij had al in 1899 zijn geloof in Tolstoj verloren. Dat leidde enkel, zo meldde hij na zijn ervaringen in een tolstojaanse kolonie in Essex, tot ‘in ellendige misère omkomen, waanzinnig worden of zelfmoord plegen’.

Het begrip tegencultuur (*counterculture*) is in 1960 geïntroduceerd door J. Milton Yinger; het omvat ‘the creation of a series of inverse or counter

values (opposed to those of the surrounding society) in face of serious frustration or conflict'. Voor dit boek versta ik er de manifestaties onder van bewegingen, organisaties en individuen die zich afzetten tegen de gevestigde maatschappij, de massacultuur en algemeen geaccepteerde waarden. Dit afzetten uit zich door revolutionaire beginselen (bijvoorbeeld feminisme, anarchisme, pacifisme), esthetische actie (bijvoorbeeld 'dada'), levensstijl (bijvoorbeeld naturisme, vegetarisme, de sfeer van de bohème of zelfs de onderwereld), of het streven maatschappij en individu vanuit een niet-dominante ideologie te verbeteren (bijvoorbeeld montessorionderwijs). Deze houdingen vertoonden vaak overlap – een belangrijk aspect voor de aanpak van dit boek.

'Maatschappij', 'lichaam en opvoeding' en 'geest': dat zijn de hoofdgebieden die we in clusters van steeds drie hoofdstukken verkennen, binnen een chronologie die loopt van de jaren waarin Nederland sterk moderniseerde (1890 met voorgeschiedenis) tot de grote ruptuur van de Duitse bezetting in mei 1940. Hoewel de tegenculturen die op ons palet verschijnen dikwijls trekken vertonen van een subcultuur of zelfs van een sekte, is er toch een duidelijk onderscheid te zien. Subculturen zijn groeps culturen en niet per se gericht 'tegen' de moedercultuur waarvan ze deel uitmaken. En het middelpuntzoekende karakter van sekten, met hun hersenspoeling en zware gevolgen voor degenen die het wagen uit te treden, zou je als een teken van 'tegenculturele ontaarding' kunnen zien: een ziekteverschijnsel.

De gevolgde aanpak behelst zeker geen encyclopedie, eerder een caleidoscopische documentaire van veelal vergeten stromingen, organisaties en personen, waarbij kenmerkende clubs en soms nog steeds bekende individuen worden uitgelicht. Het naar voren halen van dergelijke actoren belicht ook hun netwerken, waarin weer anderen opdoemen – maar talloze anderen ongenoemd moeten blijven. Ook ontstaan op deze manier doorlopende lijnen en verbindingen tussen stromingen en perioden.

Mijn moeder was in de jaren dertig van de vorige eeuw lid van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de jeugdbeweging van Koos Vorrink, waarover in tegenstelling tot de verburgerlijkte sociaaldemocratische moederbeweging SDAP nog altijd de glans van een nieuwe, andere wereld hing. Een *betere* wereld. De AJC had veel trekken van de sub- en tegencultuur. Zelf begaf ik me als adolescent aan het eind van de jaren zestig volop in de subcultuur van eclectisch anarchisme en *underground*. Verschrikkelijk vond mijn moeder dat. Twee generaties, twee werelden. Pas in 2012, toen zij al enkele jaren overleden was, heb ik met mijn echtgenote eindelijk eens de Paasheuvel bij Vierhouten bezocht. Een oord waar nog altijd een bijzondere sfeer hangt,

met heemtuin De Heimanshof, in 1935/1936 gesticht door AJC'er Henk van Laar, en de rustieke camping De Paasheuvel. Op de Paasheuvel was de AJC'er 'Voor 't donkere bosch, aan de wijde hei / Machtig beschermd en toch eindloos vrij' (Margot Vos).

Onze ideologieën veranderen de maatschappij en de cultuur waarin we leven. Maar steevast anders dan de verkondigers oorspronkelijk voor ogen stond. En altijd zijn het individuen die de dynamiek op gang houden. De vele dwarsliggers, dwepers, dromers en denkers in dit boek zijn hun eigen ode – of diffamatie in sommige gevallen. 'Wie het individu doodt, vernietigt het beste, het edelste, het hoogste in de mens, die alleen door zijn individualiteit het recht krijgt zich mens te noemen', schreef de anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis in het derde deel van zijn *De geschiedenis van het socialisme* (1901). Het soevereine individu is vermoedelijk de aantrekkelijkste vrucht van de Europese beschaving – en tegelijk haar grootste fata morgana. De enkeling blijft óók altijd een voortbrengsel en exponent van groepen, netwerken, milieus: een vertegenwoordiger van iets anders dan een eigen, unieke essentie. Bovendien vormt hij of zij een bewegend mozaïek van vaak tegenstrijdige eigenschappen, neigingen, aanvechtingen. De revolutionaire anarchist Jan Sterringa was ook theosoof. En zelfs de oudere Karl Marx beweerde ooit dat hijzelf maar moeilijk zou kunnen leven in de nieuwe samenleving die hij met grote opofferingen een leven lang had voorgestaan.

1. Een halve eeuw dwars denken, 1840-1890

*Was in mij het religieus gevoel nog voorhanden geweest,
zo zou het in den kerker geheel zijn vernietigd.*

Michael Bakoenin

Na het vertrek van de Fransen in 1813/1814 en zeker na het verlies van België (1830-1839) was Nederland, ondanks zijn uitgestrekte koloniën in Oost en West, een onbetekenende natie in Europa. Het revolutiejaar 1848 schudde Europa op, maar verliep in Nederland vrij rustig; het bracht hier tot afschuw van – toen nog – kroonprins Willem III wel een nieuwe grondwet. Een voorstel tot grondwetsherziening van vier jaar eerder had koning Willem II nog begroet met de opmerking dat hij dit nooit zou accepteren, ‘al ware het schavot ernaast geplaatst’.

De talloze binnenlandse conflicten in de tijd van Willem III vloeiden deels voort uit de transitie waaraan Nederland onderhevig was, met een industrialisatie en verstedelijking die na ongeveer 1870 eindelijk op gang kwamen. In 1900 zou bijna een kwart van de Nederlanders in de vier grote steden wonen: 510.000 in Amsterdam, 320.000 in Rotterdam, 206.000 in Den Haag en 102.000 in Utrecht.

Een belangrijke binnenlandse conflicthaard was het berucht weerspannige en botte karakter van Willem III zelf. Hoewel ernstig beperkt door de grondwet van 1848, genoot hij nog veel politieke invloed. Deze invloed gebruikte Willem III in de praktijk vooral door zich onmogelijk op te stellen. Hij verzette zich tegen de werking van de verfoeide grondwet, tegen de katholieke emancipatie, de opkomende sociale beweging, plannen voor vrouwenkiesrecht en wat al niet. In bepaalde opzichten vormde de koning een reactionaire eenmans-tegencultuur – hoewel hij zijn leven lang een instituut als de pas in 1863 afgeschafte slavernij verafschuwde. Dat was zeker geen unanieme opvatting in conservatief Nederland. F.W. van Eeden Sr., de vader van de beroemde schrijver en stichter van de utopische commune Walden, verwoordde in een gedicht uit 1861 zijn angst voor immigratie en integratie van de vrijgemaakte slaven en hun nakomelingen, waarin als in een vervormde spiegel de multiculturele samenleving opdoemt die zich pas ruim een eeuw later zou gaan ontwikkelen: ‘En dan zult ge nog beleven; / Dat wij zwarte burgemeesters / Zwarte Controleurs-Ontvangers,

/ Zwarte dienders en Commiezen, / Zwarte docters en professors, / Zwarte predikanten krijgen / En misschien een zwarte koning / Want wij leven in vooruitgang.'

In elk geval hielp Willem III geheel tegen zijn bedoeling met zijn chicanes en woede-uitbarstingen de door hem verafschuwde parlementaire democratie juist vooruit. Want soms werden zaken die ook bij Koninklijk Besluit afgedaan hadden kunnen worden, door ministers uit angst voor de onredelijke koning als wetsontwerp voorgelegd aan de Kamer.

Transformaties

Tergend langzaam begon Nederland een aantal ingrijpende transformaties te ondergaan. De grondwet van 1848 had het land van een autoritair geregeerde staat in een parlementaire democratie veranderd. Weliswaar met de nodige beperkingen: algemeen en vrouwenkiesrecht waren nog niet aan de orde. Na 1870 kwamen ook politieke partijen op en werd een begin gemaakt met sociale wetgeving. Niet alleen om de misère van het snelgroeïende industrieproletariaat te verlichten, maar vooral om sociale onrust en politieke omwentelingen te voorkomen: het Europese revolutiejaar 1848 galmde decennialang akelig na.

De oprichting in 1866 van Nederlands eerste echte vakbond, de Algemeene Nederlandsche Typografenbond, was een zaak van de voorhoede van de arbeidersklasse en tegelijk een teken van het groeiend bewustzijn dat zij inderdaad een klasse vormde. De fabrieksarbeiders waren vooral ontwortelde plattelanders, van wie een kleine minderheid ideeën ontwikkelde over sociale rechtvaardigheid en zelfs een revolutionair socialisme. Deze ideeën werden allereerst gepropageerd en verspreid door telgen van de ontwikkelde burgerij. Ook door het sterk opgekomen vrijzinnig protestantisme kreeg Nederland meer oog voor de sociale noden. Christelijke liefdadigheid door welgestelden voldeed niet meer. In de vrijzinnige stroming had de wetenschappelijke Bijbelkritiek wortel geschoten, en accepteerde men ook de resultaten van de moderne natuurwetenschap. Links van de vrijzinnigen stonden de agnostische of expliciet atheïstische vrijdenkers, later veelal verbonden met de voorhoede van het socialisme. De trek naar de steden zorgde voor veel geloofsafval onder arbeiders, die zich in hun nieuwe woonplaats niet meer bij een kerk aansloten. Aan de rechterzijde bevonden zich de orthodoxe protestanten, de 'fijnen', die niets van welk modernisme dan ook moesten hebben. Als een aparte, steeds invloedrijker 'zuil' begon zich dankzij de katholieke emancipatie ook het rooms-katholieke volksdeel

weer te manifesteren. De stemmen van al deze richtingen klonken door in de cultuur en de letteren. De maatschappij leek enerzijds steeds uniformer te worden door het vervagen van regionale en lokale verschillen dankzij betere verkeersmiddelen, industriële massaproductie en de smeltkroes van de urbanisatie. Maar anderzijds begon men zich meer en meer op de eigen groep te richten, met de rug naar de andere levensbeschouwelijke zuilen.

Meer en sneller

Verbeterde hygiëne en voeding bevorderden ondanks armoede en diverse diepe crises een gestage bevolkingsgroei: van drie miljoen in 1850 tot vijf miljoen in 1900 en zes miljoen in 1911. Pas in de twintigste eeuw zou er sprake zijn van een merkbare verbetering van het algemene levenspeil. Toch genereerde de nieuwe massaproductie – dankzij mensonterende arbeidsomstandigheden en zeer lange werktijden van de arbeiders – koopkracht en ‘keuze’ voor grotere groepen dan voorheen. Dit toonde zich in het opkomen van grootwinkelbedrijven en warenhuizen als De Bijenkorf (1870), zeer bescheiden begonnen in Amsterdam, en Vroom en Dreesmann (1887-2016), met als voorloper de nog steeds legendarische, in 1912 gesneefde Winkel van Sinkel, begonnen als stoffenwinkel van de Duitse ondernemer Anton Sinkel in Amsterdam. In deze eerste warenhuisketen van Nederland was van alles te koop. Nieuw waren de etalages met uitstalling van zoveel mogelijk aanbod.

Het toenemend areaal aan consumptiegoederen had te maken met een technologische stroomversnelling die we rustig als revolutie kunnen betitelen. Het leven zélf was een stuk sneller geworden. De komst van de trein (1839), met steeds meer verbindingen, werd gevolgd door nog verbijsterender want ‘onstoffelijke’ communicatiemiddelen als telegraaf en telefoon, hoewel Amsterdam als eerste stad in Nederland pas in 1881 zijn eerste telefooncentrale kreeg. Elektrische straatverlichting verscheen het eerst in Nijmegen (1886), toen de gasverlichting nauwelijks was ingeburgerd in minder geavanceerde delen van het land. Pas een decennium eerder waren olielampen en kaarslicht binnenshuis verdrongen door gaslicht. Gasverlichting was óók een relatieve noviteit. Amsterdam had in 1846 straatverlichting op gas gekregen, met 700 uit Engeland geïmporteerde ijzeren lantaarnpalen. De jonge kunstschilder Gerard Bilders schreef nog in 1862 aan zijn mentor Kneppelhout, de bekende literator, vanuit het Gelderse Lochem een brief waarin romantische nostalgie naar de oude toestanden doorklonk: ‘Maar de Amsterdamse modes zijn er toch reeds doorgedrongen,

en het is mij nog lang niet aartsvaderlijk genoeg. Verbeeld u, Lochem gaat vooruit: het zal weldra gazlicht hebben!

Het woord 'fiets' dook op voor de vooralsnog onpraktische rijwielen, en de fotografie maakte een grote opmars sinds de eerste scherpe foto in 1837 via het procedé van de daguerreotypie. Willem III was de eerste Nederlandse vorst wiens aangezicht op deze manier is vastgelegd. Nederland leek, na een aantal trage en soms op niets uitgedraaide aanlopen, plotseling modern.

In 1889 werd de Nederlandsche Voetbal en Athletiek Bond (NVAB) opgericht, een signaal van de nieuwe betekenis van vrije tijd en van sport als ontplooiingsmiddel voor de massa.

Pennen, gedoopt in vitriool

Verschillende aardappel- en broodoproeren werden in de jaren 1840 tot bedaren gebracht met de blanke lat, de kogel en kunstmatige verlaging van voedselprijzen. Maar intussen ontstond ook een papieren oppositie van een groepje luidruchtige scribenten en opiniemakers dat de maatschappelijke ordening ter discussie stelde. Gangmakers waren jonge journalisten en pamflettisten als de Groningse radicaal Eillert Meeter, P.J.W. (Piet) de Vos, Jan David de Vries en jonker Adriaan van Bevervoorde. Allen arm als kerkratten, maar voorzien van uiterst scherpe, in vitriool gedoopte pennen. Ze publiceerden vooral in door henzelf opgerichte lilliputterbladen als *De Haagsche Miniatuurboode* en *Meeters De Ontwaakte Leeuw*, in klein formaat om het dure dagbladzegel (een belasting op kranten) te ontwijken. Piet de Vos' periodiek *Waarachtige Physiologie van Amsterdam* richtte zijn pijlen op 'Aristocraten', bewindspersonen en in principe iedereen van maatschappelijke rang. Ook koning Willem II moest er vanwege zijn homoseksuele contacten aan geloven en kroonprins Willem III heette 'het Beest der Beesten'. Andere bladen waren *De Hydra* en het door Van Bevervoorde opgerichte satirische weekblad *Asmodée*.

Meeter, Van Bevervoorde en anderen waren zelf in moreel opzicht niet verheven boven hun doelwitten, die ze graag chanteerden met dreiging van nieuwe onthullingen. Van Bevervoorde stond hierdoor in 1848 voor 10.000 gulden op 's konings betaallijst. Ook Meeter leefde lange tijd gerieflijk op kosten van de koning. Willem III, eenmaal op de troon, pakte het anders aan. Van Bevervoorde, in maart 1848 nog triomfantelijk door Den Haag gevoerd op de schouders van werklieden van pletterij Van Enthoven, raakte aan lagerwal en stierf in 1851 op 31-jarige leeftijd. Met zijn dood ontliiep hij twee jaar gevangenisstraf wegens een artikel van zijn hand tegen de koninklijke erfgenamen.